

Kákosy László: Az alexandriai időisten

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
(1957–1998)

Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 390 old., 1880 Ft

Több mint két évtizeddel a Dobrovits Aladár tanulmányaiból készült válogatás megjelenése után (Akadémiai, Bp., 1979) újabb cikkgyűjtemény nyújt lehetőséget az ókori Egyiptom történetével és kultúrájával foglalkozó szakmai kutatások eredményeinek megismerésére. A hat témakörre bontott 26 tanulmány Kákosy László munkásságának négy évtizedét öleli fel. Mint a címből is kitűnik, kutatásainak egyik fő területe az időfogalom (3. témakör), amely fontos szerepet játszott az egyiptomiak történelemfelfogásában, vallási elképzeléseiben és mindennapi életében. A lakosság élelmézését biztosító mezőgazdasági javak megtermelésének előfeltétele volt a Nílus áradása, melynek kezdetét a Szótisz (Sziriusz) csillag héliákus felkelése (július 19.) jelezte. Ez a fontos esemény jelentette az újév kezdetét, a csillagot pedig az „évkezdet Úrnőjeként” az istenek között tisztelték. Az év elnevezése (*renpet*), valamint hieroglif írásmódja is a ciklikus megújulás, megifjodás folyamatára utal. Az őskáoszból létrehozott „rendezett világ” fennmaradása sem volt elképzelhető időfogalom nélkül. Az Égi Tehén mítosza szerint az ég, a föld és az alvilág megteremtésével egyidejűleg Ré Napisten az éveket is megalkotta. Hasonló elképzelés olvasható egy Amon-himnusz szövegében is (136. old.). Az újbirodalmi királysírok ábrázolásai között szerepel a nappalok és éjszakák, valamint az órák születésének megjelenítése. A kozmikus rend egyensúlyának (*maat*) megőrzését veszélyeztette az idő folyamatosságának megtörése, megállításának veszélye, amire a Nap alvilági útját leíró szövegek is utalnak.

Az időfogalom komplexitását illusztrálja ábrázolásainak változatos-

sága az egyiptomi állatszimbolikában (166–176. old.). A legismertebb példák mellett (főnix, skarabeusz, íbisz, macska) szerepel a kettős oroszlán („tegnap” és „holnap”), a saját farkába harapó uroborosz kígyó („örökkévalóság”), a krokodilus („idő”), valamint a gnosztikus elképzelésekhez kapcsolódó kakasfejű, kígyólábú Abraxasz figurája is.

Külön tanulmány foglalkozik a kötet címadójának, az „alexandriai időistennek” alakjával (145–165. old.). A platóni világképben fontos szerepet játszó *aión* („mozdulatlan örökkévalóság”) és *khronosz* („a földi változások mértéke”) fogalmához kapcsolódó későbbi elképzelések (orfizmus, hermetizmus, gnózis stb.) részletes ismertetését követően Kákosy az egyiptomi források elemzésével gazdagítja az oroszlánfejű alexandriai Aión időisten alakjához fűződő képzetek gazdag skáláját.

Az egyiptomi időfogalom számunkra gyakran ellentmondásos természetét az örökléthez fűződő elképzelések fejezik ki a legszemléletesebben. Ez a tanulmány (177–190. old.) első soraiból is kiderül, hiszen az egyiptomiak által két szóval jelölt fogalom (*neheh* és *dzset*) jelentését ma egyetlen szóval, illetve szinonimával („örökkévalóság”, illetve „öröklét”) értelmezhetjük, holott eredetileg nem voltak szinonimák. A ma embebre számára abszurdnak tűnik az is, hogy e két fogalom viszonylag determinált volt, hiszen mindkettőnek volt kezdete és vége. Keletkezésük az „őskezdethez” (*sp tpi*) köthető. Bár említik őket az évkezdet kapcsán is („újév: a *neheh* eleje és a *dzset* vége”), nem tekinthetők ciklikusnak. Leginkább a nappalhoz és az evilági léthez kapcsolható *neheh* volt változások hordozója. A statikusabb *dzset* elsősorban az éjszakához és a túlvilági léthez köthető (186. old.). Azonban mindkettő vonatkozhat múltira, jelenre és jövőre egyaránt. Megszemélyesítve, Tutanhamon sírjában a *neheh* férfi, a *dzset* pedig női istenségként szerepel, míg Edfuban mindkét fogalmat férfialakok illusztrálják (181. old., 1. kép). Mivel a *neheh* és a *dzset* a teremtés által determinált, a tanulmány befejező része (188–190. old.) arra keres választ,

hogy létezik-e más létforma és időtartam is. A *Halottak Könyve* 175. fejezete említi a „világ végét”, amikor a föld ősvízzé válását csak Ré (illetve Atum) és Ozirisz éli túl. Ugyancsak túllépi a *neheh* és *dzset* határait a *sen*-karika által szimbolizált elképzelés, amely az időn kívül a teret, az életet, sőt a sorsot is magába foglalhatja (190. old.). Az ősvíz fogalmához kapcsolódik a *Barlangok Könyve* egyik utalása, ahol az alvilágba leszálló Napisten így szól: „behatolok arra a helyre, ahonnan kijöttem. Megpihenek első születésem (helyén).” Az alvilág tehát az őskáoszt jelenti a Napisten számára, amelyből naponta újjászületik. A megújulás (újjászületés) tehát csak a teremtett („rendezett”) világon kívül lehetséges. Erre a gondolatra utal az uroborosz kígyó által körbevett napgyermek (173. old., 5. kép), az őskáoszból való újjászületés örökkévalóságának képi megjelenítése.

A téma komplexitását jelzi, hogy a tanulmány megírása óta (1972) számos kutató (Assmann, Hornung, Luft, Westendorf stb.) foglalkozott az idő és az örökkévalóság fogalmának értelmezésével. E kutatások eredményeit foglalta össze Kákosy egy 1986-ban megjelent tanulmányában (*Lexikon der Ägyptologie VI.* Wiesbaden, 1986. 1361–1371. col.).

Az időről alkotott képhez kapcsolhatók az egyiptomiaknak az aranykorhoz (*aurae aetas*) fűződő elképzelései, melyekkel az első témakör két tanulmánya foglalkozik (11–40. old.). Jóllehet, az ősidőre (*paut*) már az Obirolalom idején történik utalás, legszemléletesebb leírását az újbirodalmi Égi Tehén mítosza tartalmazza. Az aranykornak, amikor Ré Napisten istenek és emberek felett „egy dologként” uralkodott, az „ősbűn”, a háládatlan emberiség lázadása vetett véget. A lázadás letörését követően az eget és a földet szétválasztó, a túlvilágot létrehozó, csaldott, fáradt Napisten az Égi Tehén hátán elhagyja a teremtés színterét. A történeti korokban alakja a szigorú, de jótévő uralkodó ideálját testesíti meg. Egy ilyen király iránti nosztalgia főleg a népszerűtlen uralkodók (például Khufu) idején volt erős, valamint azokban a zűrzavaros időszak-

kokban (Első és Második Átmeneti Kor), amikor az anarchikus állapotok miatt az elkeseredés általánossá vált. Nemcsak a Napistentől várták, hogy „megismételje azokat a jötteket, melyeket saját szíve hozott létre”, hanem egy hön áhított, erőskező és igazságos uralkodótól is, hogy megszüntesse az anarchiát, és visszaállítsa a létbiztonságot (lásd *Ipu, a Főrangú intelmei*, 68–84. old.). Minden kommentárnál ékeesebb az a rövid utalás, amely a hükszosz hódítást (Második Átmeneti Kor) minősíti: „Ré nélkül uralkodtak”. Az Újbirodalom idején az aranykor eszméjét is a királyideológia szolgálatába állították (teogámia, oraculumok). Ezt tükrözi az „újászületés érájának” bevezetése XI. Ramszesz idején, majd a thébai teokratikus állameszme érvényesülése. A Későkor emberének a boldog korszak eljövetele iránti várakozását fejezik ki a jövendölések („A fazekas jóslata”) és a szent állatok (Ápisz, főnix, szent kos) megjelenéséhez kapcsolódó szertartások és ünnepek.

A múlt iránti nosztalgia megnyilvánulásai voltak a régi emlékművek megismerésére, titkaik feltárására irányuló kísérletek. Ezek tárgya volt, már az ókori Egyiptomban is Khufu (Kheopsz) fáraó piramisa, melynek „feltörésével” a kötet két tanulmánya is foglalkozik (43–67. old.). Már a Középbirodalom idejéből származó forrás (*Westcar Papyrus*) is az építmény titokzatosságáról beszél: „Khufu már régen kutatott Thot szentélye kamráinak a száma után, hogy hasonlót készítsen magának horizontja (= piramisa) részére.” Talán ez a hagyomány is közrejátszott abban, hogy a későbbi időkben a fáraót a bölcsesség istenével, Thottal hozták kapcsolatba és a római korban (Manethón nyomán) az alkímisták Kheopsz fáraó titkos könyvei után kutattak (65. old.). Az Újbirodalom idején II. Ramszesz fia, Haemuaszet (a későkori *Szetna-regény* főszereplője, lásd 235–250. old.) érdeklődik a régi emlékek iránt, melyek közül többet is restauráltat. A módszeres kutatásokra a szaiszi korban (Kr. e. 664–525) kerül sor, és a különböző források elemzése után Kákosy erre a korra teszi a

Kheopsz-piramis felnyitásának időpontját is. Hérodotosz egyik megjegyzése a piramissal kapcsolatban különleges megvilágítást nyer egy közelmúltban történt felfedezés nyomán. A görög szerző állítása szerint (II. könyv, 127. fej.) a fáraó sírkamráját a piramisban csatorna veszi körül, amelybe a Nílus vizét vezették be. Két évvel ezelőtt Z. Hawass egyiptomi régész a Khephrén-piramishoz vezető feljáróból nyíló, szaiszi-perzsa kori aknasírt tárt fel, melynek alján, mintegy 30 méter mélységben, egy pillérekkel alátámasztott teremben vízzel körülvett, nagyméretű kőszarkofágot talált. Ilyen jelképes „Ozirisz-sír” látványához kapcsolódhatott talán Hérodotosz leírása is? A késő antik hagyományok nyomán a hermetikus irodalomban, majd több arab forrásban is (lásd Fodor Sándor: *Arab legendák a piramisokról*. Akadémiai, Bp., 1971) legendák olvashatók a Kákosy szerint Septimius Severus császár (vagy fia) által lezárt Kheopsz-piramisról, melyet csak Mámun kalifa idején (813–833) nyitottak fel ismét. Az újkori módszeres szakmai kutatás kezdete W. Flinders Petrie nevéhez fűződik (1883), és napjainkban is folytatódik. 1992–93-ban például az ún. Upuaut project keretében R. Gantenbrink német kutató a piramis egyik szellőzőcsatornáját (55. old., 1. kép) kísérlete meg kifürkészni egy miniatűr robot segítségével. A robot előrehaladását egy záróköz állította meg, melynek szerepét mindaddig nem sikerült tisztázni. A rejtélyek megoldását szolgáló erőfeszítéseket illusztrálja az is, hogy húsz évvel később (1989) Kákosy „még egyszer” visszatért a kérdés vizsgálatára.

Az aranykor-mitoszok tárgyalása során már említettük az egyiptomi történelem azon időszakait (Első és Második Átmeneti Kor), amikor a központi hatalom meggyengülése, majd összeomlása anarchikus állapotokhoz, a közigazgatási rendszer teljes széteséséhez vezetett. Egy ilyen korszak szemléletes leírását nyújtja az *Ipu(wer), a Főrangú intelmei*, melynek az Újbirodalom idejéből fennmaradt verziója (*Leiden Papyrus*) szolgált a fordítás alapjául (68–84. old.). Tartalma alapján a

mű egyaránt vonatkozhat mindkét korszakra, a fordító szerint azonban az Első Átmeneti Kor jöhet elsősorban számításba (68. old. 2. j.). Műfaját tekintve azokkal a középbirodalmi alkotásokkal mutat rokonságot (*Amenemhat és Merikaré intelmei, Az Életunt beszélgetése lelkével* stb.), melyek a szakirodalomban különböző elnevezések alatt szerepelnek (Auseinandersetzungsliteratur, littérature pessimiste, Problemliteratur stb.). Ipu(wer) drámai hangon, gyakran ellentéppárok felsorakoztatásával ecseteli a katasztrófális állapotokat: az intézményrendszerek felbomlását, az istenek és halottak tiszteletének megszűnését. Maró gúnnyal szól az erkölcsi normák semmibe vételéről, és intó hangon próbálja jobb belátásra bírni honfitársait („Gondolatok az előírások betartására, a napok beosztására...”), időnként azonban a reménytelenség kerekedik felül: „Ó, bár felismerte volna [ti. Ré Napisten] jellemüket az első nemzedékben, hogy lesújtotta volna a gonzságot...” Ilyen körülmények között még a sokak számára rossz emlékéü Öbirodalom is idillikus kornak tűnik („Olyan szép azonban, amikor az emberek karjai piramisokat építenek”), hiszen Ipu(wer) egy új, erőskező, de igazságos uralkodó eljövételétől reméli az ország helyzetének jobbra fordulását.

Közel húsz évvel az asszuáni gát építéséhez kapcsolódó, széles körű nemzetközi összefogással megvalósult núbiai leletmentő akcióban való magyar részvétel (1964) követően, 1983-ban indult Magyarországról újabb régészexpedíció Egyiptomba, Kákosy László vezetésével. A thébai 32. sz. sír feltárásáról írt tanulmány (85–91. old.) a sír építészetileg is érdekes leírásán túlmenően ismerteti tulajdonosának, Dzsehutimesznek karriertörténetét II. Ramszesz uralkodása (Kr. e. 1279–1212) idején. Az expedíció által feltárt leletanyag egy része ma a budapesti Szépművészeti Múzeum állandó kiállításán látható, míg számos darab, közöttük Dzsehutimesz feleségének szépen faragott szoborportréja a kairói Egyiptomi Múzeum gyűjteményét gazdagítja. A sír részletes leírása, a történeti háttér ismertetésével, külön kötetben is

olvasható (*Dzsehutimesz sírja Thébában*. Pytheas Kft., Bp., 1989).

Kr. e. 525-ben az egyiptomi állam elvesztette függetlenségét, és ezt követően, rövid megszakításokkal (XXVIII–XXX. dinasztia) az ország idegen uralom alatt volt. A kötet egyik tanulmánya egyiptomi „szemzögből” vizsgálja két hódító magatartását és politikáját a leigázott országban. A macedón Alexandrosz (92–101. old.), akit a gyűlölt perzsa uralom alóli felszabadítóként fogadtak, igyekezett megfelelni a várakozásoknak. Megértést tanúsított a vallás és a kultúra iránt, átszervezte a közgazgatást. 331-ben felkereste Amon szentélyét a Szíva-oázisban, ahol az oraculum az isten fiának nyilvánította, hogy az ősi hagyományok szerint isteni fáraóként uralkodjon. Alakját többek között az általa alapított Alexandria és a személyéhez fűződő legendák (*Sándor-regény*) is megőrizték az utókor számára. Utóéletének egyik „epizódja” az 1995-ben világgá röpi-tett szenzáció, mely sírjának a Szíva-oázisbeli „megtalálásáról” tudósított (96–98. old.). A Kákósy tanulmányának megjelenése (1996) óta eltelt évek során azonban bebizonyosodott, hogy szenzációkeltő álhírről volt szó, és Alexandrosz sírját továbbra is Alexandriában kell keresni.

Ha Kr. e. 30-ban nem részesült is lelkes fogadtatásban az actiumi csatában győzedelmeskedő Octavianus, személyét az egyiptomiak bizonyos várakozással fogadták (102–117. old.). Az új hódító politikája azonban nem hasonlítható nagy elődjéhez. Az ország élére praefectust nevezett ki (Cornelius Gallus), nem törekedett a papság megnyerésére, sőt a templomok földjeit elkobozta, az istenek kultuszát korlátozta. Magatartását a szakirodalom általában Egyiptom-ellenesnek ítéli. Kákósy árnyaltabban fogalmaz. A templomi ábrázolások és feliratok, valamint a tárgyi emlékek vizsgálatával igyekszik Augustusnak az egyiptomi vallás (elsősorban az Ízisz- és Szarapisz-kultusz) iránt megnyilvánuló toleranciáját bizonyítani, főleg uralkodásának második időszakában.

1998. október 15-én hangzott el Kákósy akadémiai székfoglaló előadása a *Théba a Ptolemaiosz- és a ró-*

mai korban címmel (118–134. old.). A „százkapujú Théba” ebben az időben hajdani önmagának már csak árnyéka volt. A Ptolemaioszok uralmával szembenálló papság kétségbeesett erőfeszítéseket tett politikai szerepének megőrzésére, befolyása fenntartására. Az Amon-kultusz hanyatlását megelőzendő, kompromisszumokra is hajlandó volt, amit a görög mitológia elemeinek szinkretisztikus feldolgozása is bizonyít (például istenazonosítások: Amon–Zeusz, Ré–Héliosz, Pta–Héphasztosz stb.). A római korban egyes császárok és jelentős személyiségek Egyiptom iránti érdeklődése segített a pusztuló templomok és emlékművek megmentésében, restaurálásában. A város lassanként csupán turisztikai látványosság lett. A papság utolsó erőfeszítéseit dokumentálják azok a vallási iratok (*Az Örökkévalóság Átvándorlásának Könyve, Lélegzés Könyve* stb.), amelyek a hagyományok megőrzése és átmentése érdekében keletkeztek. A luxori templom eredeti funkciójának a végét jelentette a római castrum betelepítése 301-ben. A régi kultuszok helyébe a kereszténység lép, amely a milánói edictum (313) után győzedelmesen nyomul előre.

Külön témakört alkotnak azok a tanulmányok, amelyek az Egyiptom és a környező világ közötti kölcsönhatásokat elemzik. Az *Egyiptom és az Ószövetség* (193–213. old.) a szíriai-palesztinai területekkel fennálló történeti és kulturális kapcsolatokat tárgyalja. A kezdeti békés bevándorlások (lásd Hnumhotep-sír – Középbirdalom) után hódítóként érkező népcsoportok (hükszoszok, Kr. e. 17–16. század) jelentős változást hoztak az addig zárt, elszigetelt ország életében (haditechnikai újdonosságok, keleti kultuszok megjelenése stb.). A tanulmány kitér az egyiptomi tartózkodás történeti, vallási aspektusaira. Az Exodust az 1230–1210 közötti időszakra teszi, elutasítván egy korábbi időpont lehetőségét, ami az utóbbi időben ismét felmerült a szakirodalomban (Cl. Vandersleyen: *L'Égypte et la Vallée du Nil II*. Paris 1995. 232–237. old.). Az *Irodalom, kultúra* című részben Kákósy kimerítően tárgyalja az ótestamentumi könyvekben

és az egyiptomi forrásokban fellelhető motívumokat, frazeológiai egyezéseket, műfaji rokonságokat (A két testvér története – József-történet; Ehnaton Naphimnusza – 104. zsoltár; Amenemope Intelmei – Példabeszédek; „ősbűn” motívum stb.).

Az egyiptomi Ozirisz-mítoszt, melynek elemei már az óbirodalmi piramis-szövegekben is megjelennek, ma ismert bővebb formában Plutarkhosz Kr. u. 120 körül írt filozófiai értekezése dolgozza fel. A latinul *De Iside et Osiride* címen közismert mű elemzésével (214–224. old.) Kákósy a Ptolemaiosz-kori vallás szinkretisztikus elemei, a homéroszi himnuszok, a sztoikus-platonista-újpythagoreus iskola, valamint a keleti dualista nézetek hatásának kimutatásán túlmenően rámutat az egyiptomi asztrális túlvilághit elemeinek jelenlétére Plutarkhosz művében, amely „egy kor teljes antik filozófiájának keresztmetszetét nyújtja”.

Ugyancsak a római kori egyiptomi vallás egyik sajátos aspektusával foglalkozik a szerző egy kisméretű dombormű ismertetése kapcsán (225–234. old.). A Thot–Hermész-kapcsolatra már Platónnál találunk utalást, a bölcsesség egyiptomi istenének későkori kultusza azonban a Ptolemaiosz-kori Hermész Triszmegisztosz alakjában teljesedik ki. Ekkor válik szorosabbá kapcsolata az Ozirisz-mítosszal. A népi vallásosságot dokumentáló, íbiszt, páviánt ábrázoló fogadalmi szobrokon és táblákon, valamint ezen állatok katakombákban elhelyezett múmiáinak tízezein kívül a varázspapiruszok utalásai is az istenség népszerűségéről tanúskodnak.

A Kheopsz-piramis feltörésének problémáját tárgyaló tanulmány említi II. Ramszesz fiának, a régi emlékművek iránt szenvedélyesen érdeklődő Haemuaszetnek nevét. Több mint ezer évvel később alakja ismét felbukkan a császárkori démotikus irodalom egyik alkotásában, Szetna és Sziuszire történetében, melynek magyar fordítása 1962-ben jelent meg Wessetzky Vilmos tollából (*Varázskönyv*. Helikon, Bp.). A regényben Szetna néven szereplő királyfi egy varázskönyv megszerzésére törekszik, melynek szerzője Thot, a

bölcsesség istene volt. Tanulmányában (235–250. old.) Kákósy a démotikus irodalom ismertetése után a varázsló mint irodalmi szereplő motívumának egyiptomi előzményein kívül a görög-római kori hatással (Lukianosz, Apuleius) is foglalkozik. Az alvilágjárás témáját az ókori görög-latin (*Odüsszeia, Aeneis*) és a zsidó-keresztény apokaliptikus irodalom szempontjából is elemzi.

A keresztény irányzatú gnózis másodlagosan jutott el Egyiptomba, ahol Alexandria szellemi atmoszférája döntően hatott további fejlődésére. A Nag Hammadiban talált kódexek tanúsága szerint ezeken a területeken még a IV. században is olvastak gnosztikus iratokat (Kákósy László: *Fény és Káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. Gondolat, Bp., 1984). A kötetben olvasható tanulmány (272–277. old.) rövid összefoglalást nyújt arról az irányzatról, melyet leginkább a szélsőséges dualizmus jellemez, kiemelve azt az antagonisztikus ellentétet, amely a szellemi és anyagi világ, a fény és sötétség, a jó és rossz, valamint a test és lélek között fennáll. A szakirodalomban általánosan említett görög és iráni hatásokon túlmenően Kákósy az egyiptomi előzmények között az Ozirisz–Széth történetet, a leideni Amon-himnuszt, az uroborosz kígyó-, valamint Abrasz-motívumot vizsgálva bizonyítja a gnosztikus tanok fejlődésére gyakorolt hatásukat.

Az egyiptomi írás ismeretének feledésbe merülése a IV. századtól kezdődően szinte a teljes ismeretlenségre kárhóztatta az ókori egyiptomi irodalom alkotásait is. Így nem gyakorolható közvetlen hatást az európai irodalomra sem, amint ezt Kákósy erről szóló tanulmányában megállapítja (278–292. old.). Míg az Ó- és Újszövetség, valamint a görög-római irodalom esetében számos téma és motívum kölcsönös átadása mutatható ki (278–287. old.), a középkorban elsősorban a hermetikus iratok (*Corpus hermeticum*) őrzik ezek nyomait. Athanasius Kircher, az első kopt nyelvtan (1644) szerzője is csak szimbolikus magyarázatokkal próbálta a hieroglifák értelmét megfejteni. Főleg az egzotikum dominált az egyiptomi témák megjelenésében a

XVIII–XIX. századi romantikus alkotásokban (Mozart: *Varázsfuvola*, Rameau: *Ozirisz születése*, valamint Th. Gautier, A. France, M. Waltari stb. regényei).

Az Egyiptom és a külső világ kapcsolatainak vizsgálatában Kákósy munkásságának új fejezeteként értékelendő az a kísérlet, melyet 1995-ös tanulmányútja során tett Egyiptom és India történeti-vallási kapcsolatainak kimutatására. Elsősorban a thériomorf istenségek, valamint a szent állatok kultusza kapcsán keresi a közös motívumokat személyes tapasztalatai, az írott források és a szakirodalom tanulmányozása alapján. Bár megállapításait elsősorban munkahipotézisnek tartja, a kutatás tárgyait alkalmasnak ítéli a „fenomenológiai összehasonlításra akkor is, ha a történeti kapcsolatok részletei homályban maradnak”.

A kereszténység egyiptomi megjelenéséről, a pogány vallásokkal folytatott harcáról és végső győzelméről három tanulmány is olvasható. Az első (313–328. old.) a római kori előzmények ismertetésénél röviden szól a fáraókorai vallási hagyományok továbbéléséről, a görög kultuszok és szertartások szerepéről, valamint az alexandriai zsidó közösség jelentőségéről. A kopt egyház alapításának Szent Márk személyéhez fűződő legendáját Kákósy történetileg nem tartja bizonyíthatónak, így a II. század elején élt Démétrioszt tekinti Alexandria első püspökének. A monoteizmus és a pogány vallások korai küzdelmét követő keresztényüldözések (200 körül, 249–251, 303–305) után Constantinus 324-es győzelme jelenti a keresztény vallás hegemoniájának kezdetét. Philae képletesen szólva is a régi vallás „szigete”. Az Ízisz-templom papságának tevékenységéhez fűződő utolsó hieroglif felirat 394-ből, a démotikus szöveg pedig 452-ből maradt fenn. Az „utóvédharcok” emlékéét őrzi a *Bész egy kopt legendában* című tanulmány (348–360. old.). A szerzetesség kialakulásának története (329–347) a kopt egyházon belüli ellentéteket (arianusok, nesztorianusok) és a Bizánctól való elszakadást (640) ismertető rész után tér rá részletesen a remetesség kialakulásának (III. sz.), valamint a szerzeteskö-

zösségek létrejöttének (IV. sz.) tárgyalására. Az előzmények között említi az anakhórészszt (az adószedők előli szökések), a katokhtoit (templomba menekült „fogvatartottak”), valamint a terapeuták („gondoskodók”, „gyógyítók”) tevékenységét. A remeték és szerzetesek életmódjának, lakáskörülményeinek, külső és belső küzdelmeinek (démonok, látomások, aszkézis) leírása zárja ezeket az intézményeknek történetét, melyek – nem mindig kedvező egyházi megítélésük ellenére – a mai napig fellelhetők Egyiptomban.

Az egyiptomi asztrológiával (251–267. old.), a csillagok keletkezéséről szóló mítoszokkal (268–271. old.) foglalkozó tanulmányokat talán külön témakörbe kellett volna csoportosítani (a meteorbecsapódásokról szóló adatokkal együtt, 363–367. old.), hiszen ezek a témák Kákósy tudományos kutatásainak egyik fő területét alkotják (*Egyiptomi és antik csillaghit*. Akadémiai, Bp., 1978). Az Újbirodalom idejéből fennmaradt Égi Tehén mítosza kapcsán már esett szó a csillagok teremtéséről. A hozzájuk kapcsolódó vallási hiedelmek azonban már az óbirodalmi piramis-szövegekben, sőt építészeti alkotásokban is fellelhetők. A piramisok tájolása az északi égbolt felé, az elhunyt fáraó törekvése, hogy feljusson az „el nem pusztuló” (*circumpolaris*) csillagok közé, Ízisz és Ozirisz csillagként való megszemélyesítése, a Nagymedve csillagképhez fűződő mítosz, az időfogalom és a csillagok kapcsolata megannyi bizonyíték az asztrális elképzelések jelentőségére. A perza hódítást (Kr. e. 525) követő mezopotámiai hatások a későkori templomok zodiákus ábrázolásaival gazdagítják azokat az asztrális elképzeléseket, melyek Egyiptomon kívül is visszhangra leltek (Platón, püthagoreusok, orfikusok stb.), s amelyek Plutarkhosz idézett művében is jelentős szerepet játszanak.

A kötet *Előszavában* Kákósy László leszögezi, hogy a közölt tanulmányokat elsősorban kutatói pályája első időszakának bemutatására szánta, és ezért azokban csak kisebb módosításokat végzett. A tanulmányokat eredetileg közlő folyóiratok különböző jellegéből adódóan (tudomá-

nyos, illetve ismeretterjesztő kiadványok) az egyes szövegek szerkezete, stílusa, magyarázó apparátusa eltérő. Hasznos segítséget jelent az egyes, főleg ismeretterjesztő jellegű cikkek végén olvasható irodalomjegyzék, ugyanakkor a tudomány művelőihez szóló tanulmányokban szereplő görög, illetve latin szövegidézetek fordításának hiánya (105., 113. és 177. old.) nem minden olvasó számára problémamentes. Teljesebb lett volna a kötetben szereplő témakörök által nyújtott kép, ha egy utószóban vagy a cikkek végén említés történt volna a magyar nyelven is hozzáférhető forrásokról (*Westcar Papirusz*, *Ptahhotep intelmei*, *A két testvér története* stb.) és szakirodalomról. Ugyanakkor a *Rövidítésjegyzék*, valamint *Név- és Tárgymutató* nagymértékben megkönnyíti az eligazodást ezekben a tanulmányokban, melyek, bár „a megírás idejének tudományos szintjét tükrözik”, máig érvényes megállapításokat tartalmaznak, és széles körű tájékoztatást nyújtanak az ókori Egyiptom története és kultúrája iránt érdeklődők számára.

NAGY ISTVÁN

Stephen Read: Bevezetés a logika filozófiájába

2., javított változat. Ford. Bánki Dezső. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 307 old., 1980 Ft

Ki ne ismerné azt az érzést, amely akkor tölti el az embert, amikor találos kérdést tesznek fel neki, de mert nincs türelme a megoldást magától megtalálni, azt mondja: „Szabad a gazda”? A tehetetlenség, hogy nem képes a talányt megfejteni, és később a csalódottság, hogy – utólag – mennyire nyilvánvaló a válasz, kellemtelen érzés. A rejtvény, illetve a rejtély speciális fajtája a paradoxon, s mint ilyen, talán a legkellemetlenebb. A paradoxonnak ugyanis nincsen a hagyományos értelemben vett

megoldása, inkább csak feloldása, kezelési lehetőségei vannak.

A paradoxonok története egyidős a filozófiáéval és a logikáéval, ám amíg az utóbbiakkal foglalkozó műveknek se szeri, se száma, addig a paradoxonokkal viszonylag kevés értekezés foglalkozott. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a paradoxonok filozófiai vagy logikai elméletek zárlataiként jönnek létre: azt jelzik, hogy a rendszer elemei között valahol túl nagy a feszültség. Ahhoz, hogy kiküszöbölhessük őket, finomítanunk kell az elképzelésen, de az is előfordul, hogy teljesen új nézet kidolgozását eredményezik. Ily módon tehát nem saját magukra, hanem az elmélet egyes elemei közötti inkohereenciára, illetve a felhasznált fogalomkészlet hiányosságaira hívják fel a figyelmet.

Stephen Read *Bevezetés a logika filozófiájába* című könyve az igazság és a helyes következtetés vizsgálatán keresztül a paradoxonok logikájába enged bepillantani. A szerző a skóciai St. Andrews Egyetem Logika és Metafizika Tanszékének oktatója; fő kutatási területe a logika- és a nyelvfilozófia, a modális és a releváns logikák, a diszjunkció, a logikai következmény, valamint a szükségszerű igazság fogalma. Jelenleg az úgynevezett hazug paradoxonának a buridani és a bradwardine-i feloldását vizsgálja. A *Bevezetést* olyan tankönyvnek szánta, amely segíti olvasóit az önálló logikai gondolkodás kialakításában – egy olyan gondolkodási attitűdöt bemutatva, amely szakít a logika ez ideig bevett, dogmatikus szemléletével (11–15. old.).

A szerző a paradoxonok ama fajtáinak logikatörténeti és -filozófiai kontextusát vizsgálja, amelyek szemantikai problémák miatt vagy egyes fogalmak jelentésének homályossága révén alakulnak ki. „Paradoxon akkor keletkezik, amikor látszólag elfogadható premisszákból kiinduló ésszerű érvelésből elfogadhatatlan konklúzió következik.” (177. old.) Ennek folyamányaként a feloldásnak három lehetősége adódik: vagy kimutatjuk, hogy a következtetés premisszáinak nem mindegyike igaz; vagy bebizonyítjuk, hogy az érvelésben hiba van; vagy megpróbáljuk elfogadni a konklúziót. Az első felvetés

az igazság logikai fogalmának elemzését, a második a következmény logikai fogalmának és a kondicionális kijelentéseknek a vizsgálatát, a harmadik pedig – Read szerint – a lehetséges világok létének és leírásuk helyességének mérlegelését vonja maga után. Read kifejti, hogy az igazság logikai fogalmának klasszikus – ontológiai és metafizikailag realista – „elméletében” az igazság egyfajta viszony a tőlünk, érzékelő és ítéletalkotó szubjektumoktól függetlenül fennállóként kezelt tények és a kijelentésink között. Eszerint egy kijelentés akkor igaz, ha az, amit állít, megfelel a tényeknek – ellenkező esetben hamis. A tények és a kijelentések közötti viszony alapja a világ és a nyelv izomorf szerkezete. Az Alfred Tarski által megfogalmazott, úgynevezett adekvátsági feltétel értelmében egy elmélet csak akkor igazságelmélet is egyben, ha minden „S akkor és csak akkor igaz, ha *p*” formájú bikondicionális igazságát meg tudja állapítani; a materiális megfelelés feltétele azt köti ki, hogy az elméletből következnie kell az összes ilyen bikondicionális állításnak, amellyel így az a tárgynyelv számára helyes igazságfeltételeket ad. A megfeleléselmélet ennek fényében számos ponton vitatható, például kivitelezhetetlen az összetett kijelentések igazságának az egyszerű kijelentések igazságára való visszavezetése, majd azok és a tényállások közötti megfelelés kimutatása (30. old.). A megfeleléselmélet továbbá verifikáció-transzcendens, azaz potenciálisan igaznak tart olyan kijelentéseket, amelyekről elvben nem tudja megmondani, hogy igazak-e vagy hamisak.

Az igazság logikai fogalma szorosan összefügg a logikai következtetés fogalmával, amelynek klasszikus értelmezése szerint egy következtetés érvényessége pusztán a következtetés formáján múlik. Bizonyos formák érvényesek, és e formák egyes példáinak képzésével az egyes következtetések is érvényesek (51–52. old.). A következtetési forma érvényes voltának egyik kritériuma a premisszától a konklúzió felé való haladásban az igazság megőrzésének tulajdonsága: „egy érvelési forma akkor érvényes, ha az eredmény sematikus betűk semmilyen interpretációja mellett